הרב יהודה זולדן, שבות יהודה וישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 387-402

כד

חובת הציבור לבטיחות הדרכים ולהנגשתן לנכים ובעלי מוגבלויות

מבוא
א. נכים ובעלי מוגבלויות בשבת ובבית המקדש
ב. חובת בית הדין לתיקון הדרכים
1. שילוט
2. טיב הדרכים
ג. הסרת המכשולות במקומות ציבוריים
1. "כי יפֹל הנֹפל ממנו" – מצות מעקה בבית פרטי ובארץ
2. "לא תשים דמים" – כשאופי השימוש בדרך משתנה
3. שינויים במבנה בית המקדש
ד. צדק וחסד
סיכום

מבוא

במספר מדינות בעולם, וכן במדינת ישראל, ישנה עירות ושימת לב גדולה לפיתוח דרכי נגישות לנכים. במקומות ציבוריים רבים מותקנים מעליות, מעלונים בחדרי מדרגות, כבש לצד מדרגות, ועוד, על מנת לאפשר למשתמשים בכסא גלגלים ובאמצעי עזר אחרים לנוע ולהסתובב במקומות אלו. קיימת דרישה לשימוש ברכבות ובאוטובוסים ייחודיים המותאמים לנכים, להנגשת בתי ספר מסוימים בכל עיר, קלפיות ביום בחירות, ועוד, ועל שולחן הכנסת מונחות הצעות חוק תואמות.

האם ועד כמה מוטל על הציבור ונציגיו להשקיע כסף בפיתוח ובשכלול דרכים נגישות, מבחינה הלכתית?

א. נכים ובעלי מוגבלויות בשבת ובבית המקדש

קשה למצוא התייחסות ייחודית למחויבות הציבורית להנגיש את הדרכים לנכים ובעלי מוגבלויות. עם זאת, במשנה בשבת פ"ו מ"ח עסקו התַּנאים בשאלת יציאת

נכה לרשות הרבים בשבת במקום בו אין עירוב, וכן בכניסת נכה לעזרה בבית המקדש עם העזרים המסייעים לו:

> הקיטע יוצא בקב שלו דברי ר' מאיר. ורבי יוסי אוסר. ...סמוכות שלו... יוצאין בהן בשבת ונכנסין בהן בעזרה. כסא וסמוכות שלו... אין יוצאין בהם בשבת ואין נכנסין בהן בעזרה.[1]

"קב", היא רגל תותבת בלשוננו, ו"סמוכות" אלו קביים בלשוננו. ביחס לקב – רגל תותבת, סובר ר' מאיר שרגל זו משמשת כנעלו של הקיטע, ולכן יכול לצאת בקב כמו בכל פריט לבוש אחר, ואילו ר' יוסי אוסר מאחר שלפיו, קיטע זה נשען בעיקר על הסמוכות, על הקביים, והרגל התותבת היא רק למראית עין שלא ייראה כמחוסר רגל, ועל כן אין להחשיב את הקב כלבוש אלא כמשא. יש הסוברים שר' יוסי חושש שמא הקיטע יוריד את הרגל התותבת ויישא אותה בידו, ור' מאיר איננו חושש לזה. בסמוכות – קביים, מותר לצאת כי הם משמשים כנעליו של הנכה. על הצירוף של סמוכות וכסא, נאמר במשנה שאין לצאת בהם. רש"י (שבת סו ע"א) מתאר מה פשר הצירוף של סמוכות וכסא, ומדוע אין לצאת בזה בשבת:

> כסא – יש קיטע שיבשו וכווצו גידי שוקיו, ואפילו על ארכובותיו אינו יכול לילך, ועושין כמין כסא נמוך ויושב עליו, וכשהוא מהלך נסמך על ידיו בספסלים קטנים, ועוקר גופו מן הארץ ונדחף לפניו, וחוזר ונח על אחוריו, והכסא קשור לו מאחוריו.
> סמוכות – של אותו קיטע, עושה לה סמוכות של עור או של עץ לראשי שוקיו או רגליו התלויין, וכשהוא נשען על ידיו ועוקר עצמו נשען גם על רגליו קצת.
> ואין יוצאין בהן בשבת – רבותינו אומרים: מפני שאינם צריכין לו כל כך. ולא נהירא לי טעמא. ואיכא למימר: דאיידי דתלו ולא מנחי אארעא – זימנין דמשתלפי (= ולא נראה לי הטעם. ויש לומר: שמאחר שהם תלויים ולא מונחים על הארץ, לפעמים הם נשלפים).

מכאן, שאם נכה משתמש בצורה קבועה בעזרים המסייעים לו להתנייע ממקום למקום, והם משמשים כרגלו וכנעלו של אדם בריא, ואין חשש שהם יישלפו

1. בגמרא שבת סה ע"ב - סו ע"א. ראה גם: ביצה כה ע"ב; ירושלמי ביצה א, ז.

ממקומם או שהנכה יישא אותם שלא בדרך המקובלת, יכול הוא לצאת בהם גם במקום שאין בו עירוב.[2]

באשר לכניסה לעזרה. "החיגר, והסומא, והחולה, והזקן, ומי שאינו יכול לעלות ברגליו" אינם מחויבים לעלות לרגל (משנה חגיגה פ"א מ"א), בשל התחשבות במצבם, והקושי והטורח הרב שיהיה להם. אך אם ברצונם לעלות ולהיכנס לעזרה, בוודאי שהם יכולים. באשר למי שנעזר בקב או בסמוכות, העיקרון הוא, שאם הוא משתמש בקב או בסמוכות על מנת להתנייד כמו שאדם בריא משתמש ברגלו, אזי הוא יכול להיכנס איתם לעזרה. אך אם הם משמשים אותו כמו נעלו של אדם בריא, ואין הוא זקוק להם על מנת להתנייד, אזי לא ייכנס איתם,[3] כדינו של אדם בריא שאיננו נכנס לתחום הר הבית עם עזרים, או כשהוא לובש נעליים: "לא יכנס אדם להר הבית במקלו, ובמנעלו" (משנה ברכות פ"ט מ"ה). אכן, מי שהוא מפונק, ואיננו יכול ללכת ללא נעליים, פטור אף הוא מלעלות לרגל, והוא בכלל מי שאינו יכול לעלות ברגליו (חגיגה ד ע"ב).

הר הבית הוא "בראש ההרים" (ע"פ ישעיהו ב, ב), ו"מי יעלה בהר ה'" (תהילים כד, ג). כאמור, מי שאינו יכול לעלות ברגליו, פטור מלעלות, והתוספות בחגיגה ב ע"ב ד"ה ומי, מסביר שהכוונה היא למי שמתקשה לעלות מעירו לירושלים. גם

2. זו גם תמצית וסיכום ההלכה על פי פסיקת השולחן ערוך או"ח סי' שא, טו-יז, ומפרשיו. הרב עזרא בצרי, שו"ת שערי עזרא, חלק ב, סי' כו, מאפשר לנכה היושב בכסא גלגלים לצאת בשבת במקום בו אין עירוב, על ידי שיסתייע בגוי. יש להוסיף שכיום מקובל שגם בימות החול נעזרים נכים וקשישים בעובדים זרים, ומבחינתם, פתרון זה איננו ייחודי דווקא לשבת. בשנים האחרונות גם פותחו כסאות נכים וקלנועיות הפועלים על פי עקרונות של "גרמא". הרב שלמה זלמן אויערבך, התיר לצאת עם כאלה "אך ורק במקום שיש עירוב. ומשום מראית עין יהיה מחובר על הכסא שלט המודיע ברבים שהוא נוסע בהיתר עם מנוע מיוחד לשבת" (שולחן שלמה – שבת, חלק א, עמ' שפו). רבני כולל ארץ חמדה ירושלים, נשאלו אף הם אודות כסא גלגלים חשמלי זה בשו"ת מראה הבזק, חלק ד, עמ' 72-74. הם מציינים את ההיתרים של הרב שאול ישראלי ושל הרב שלמה זלמן אויערבך, ומציעים אף הם לתלות שלט המודיע שזהו היתר מיוחד לבעלי מוגבלויות. בהערה שם הם כותבים שלדעת הרב נחום אליעזר רבינוביץ', השלט הוא עיקרו של ההיתר, ואחריו הפתרון ההלכתי-טכני. הרב שלמה גורן, תרומת הגורן, סי' פח, התיר לנכה קטוע רגליים להשתמש בעגלת נכים המופעלת באמצעות סוללה על ידי לחיצת מנוף בשינוי כלאחר יד. הוא לא מצריך לתלות שלט ואינו חושש כנראה למראית עין. ראה עוד: יאיר מאיר, "עגלת נכים חשמלית בשבת", תחומין, ח (תשמ"ז), עמ' 37-47. הרב שאול ישראלי, שם עמ' 47-48, נתן את הסכמתו לפתרון ההלכתי-טכני של עגלת הנכים החשמלית; הרב משה יוסף ריזל, "הסעת נכה על ידי נכרי בכסא גלגלים חשמלי", אור השבת, טו (תשנ"ט), עמ' סא-סה; הרב ישראל רוזן, "שינוי זרם חשמלי בשבת – עקרון ויישומו", תחומין, כו (תשס"ו), עמ' 89-90.

3. ראה גם: יומא עח ע"ב תוספות ד"ה הקיטע (השני).

לנמצא בירושלים צפוי להיות קשה. ההליכה בתוך בית המקדש מהחיל היא בעלייה (משנה מידות פ"ב מ"ב-מ"ה). והגמרא ביומא טז ע"א-ע"ב, דנה באריכות רבה בשיטות השונות באשר להפרשי הגבהים ממקום למקום במקדש.[4] להלן מדברי הרמב"ם בפירושו למשנה (מידות שם), המתאר את מבנה המקדש:

> [א] כאשר יכנס האדם בשער שושן שבהר הבית מהלך **בשטח ישר** עד שמגיע לחיל.
>
> [ב] ואחר כך **עולה מן החיל בשתים עשרה מעלות** ומגיע לעזרת נשים. נמצאת עזרת נשים גבוהה משטח הר הבית והחיל שש אמות. לפי שכבר קדם שכל מעלה שהיתה במקדש גבהה חצי אמה.
>
> [ג] ואחר כך מהלך את כל עזרת נשים **בשטח ישר**. ואחר כך **עולה** מסופה לעזרת ישראל **בחמש עשרה מעלות** כפי שיזכיר בפרק זה. ונמצאת עזרת ישראל גבוהה מעזרת נשים בשבע אמות ומחצה.

אחר כך ממשיך הרמב"ם לתאר את העליות הנוספות לעזרת כהנים ולהיכל, ובסיכום כותב: "נמצא בסכום כל הגבהים שקרקע ההיכל גבוה מקרקע הר הבית אשר בו שער שושן: עשרים ושתים אמות".[5]

מכל מקום, משטח הר הבית לעזרת ישראל יש לעלות שלוש עשרה אמות וחצי – קרוב לשבעה מטרים (גובה השווה לעליית מדרגות בבית מגורים בן שתי קומות), ומדובר על עשרים ושבע מעלות – מדרגות, כשגובה כל מדרגה חצי אמה, ורוחבה גם כן חצי אמה (משנה מידות פ"ב מ"ג). לא נמצא שום מקור בחז"ל המלמד על כך שהיו מעלות-מדרגות ייחודיות שהקלו על עלייתם של נכים, מלבד המדרגות ששירתו את כלל הציבור. יש לקחת בחשבון שבימי הבית לא השתמשו בכסאות הבנויים על גלגלים כמקובל כיום, אלא במושב המחובר לגופו של האדם (כמתואר במשנה), וייתכן שהמדרגות הכלליות היו נוחות גם לנכים. סביר להניח, שמי שהתקשה לעלות בכוחות עצמו במעלות הללו, אחרים סייעו בידו.

כיום, ישנם אמצעיים טכנולוגיים חדשים וטובים המקלים על נכים. האם ישנה מחויבות ציבורית לשפר ולהנגיש להם את הדרכים, ולכשייבנה בית המקדש להקל עליהם גם שם?

4. בהסבר הגמרא ושיטות הראשונים, ראה: שערי היכל על מסכת יומא, הוצאת מכון המקדש, מערכה כג, עמ' נא-נד.
5. הסבר רעיוני עמוק לפשר העליות ממקום למקום בבית המקדש, בשונה מהמשכן שהיה כולו במישור, ראה: הרמ"מ שניאורסון, הרבי מלובביץ', הל' בית הבחירה, עמ' עו-עט.

ב. חובת בית הדין לתיקון הדרכים

על בית הדין מוטל לוודא שהדרכים לעיר המקלט מוכנות ומוכשרות, כדי שלרוצח בשגגה יהיה קל באופן יחסי להתמצא בדרכים ולהגיע לעיר המקלט. חובה זו באה לידי ביטוי בכמה מישורים:

1. שילוט

בדרכים יש להניח שלטי הכוונה ברורים המפנות לעיר המקלט. כך נאמר במשנה במכות פ"ב מ"ה:

> ומכוונות להן דרכים מזו לזו, שנאמר: "תכין לך הדרך ושלשת" (דברים יט, ג).

במדרש, במדבר רבה (וילנא) פרשה כג, יג, מופיע כך:

> כיון שעמד משה, ואמר לו הקב"ה: "והקריתם לכם ערים" (במדבר לה, יא), אמר משה: רבש"ע, זה שהרג נפש בשגגה, בצפון או בדרום, מנין יודע היכן ערי מקלט שיהא בורח לשם? אמר לו: "תכין לך הדרך" תכוין לך הדרך שלא יהיו טועים וימצא אותו גואל הדם ויהרגהו ולו אין משפט מות. עוד אמר לו [=משה]: היאך? אמר לו [=הקב"ה]: העמד להם איסטליות מכוונות לערי מקלט שיהא יודע לילך לשם. ובכל איסטליות רשום עליה: רוצח לערי מקלט, שנאמר: "תכין לך הדרך".

בגמרא במכות י ע"א-ע"ב מבואר איך היו מכוונים את הדרכים:

> ומכוונות להם דרכים וכו'. תניא, ר' אליעזר בן יעקב אומר: 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים, כדי שיכיר הרוצח ויפנה לשם. אמר רב כהנא: מאי קרא? "תכין לך הדרך" – עשה [לך] הכנה לדרך.

בנוסח התוספתא במכות ג, ה מבואר עוד:

ר' אליעזר בן יעקב אומר: כותבין 'מקלט' 'מקלט' על פרשת דרכים, כדי **שיהא רואה,** וגולה לערי מקלט.[6]

ובתלמוד ירושלמי במכות ב, ו מובא גם כן נוסח התוספתא, ועל כך הוסיף ר' אבין:

אמר רבי אבון: כמין יד היתה מראה להן את הדרך.

לפי מדרש אחר, השילוט המכוון לערי המקלט היה בשבעים שפות(!). כך מופיע בדברים רבה [ליברמן] פרשת ואתחנן ד"ה לנוס שמה רוצח (עמ' 61):

"לנוס שמה רוצח" (דברים ד, מב). וכי מכיר היה הרוצח לילך לערי מקלט אם הרג בשגגה? ואם היה אדם מארץ רחוקה מה היה עושה? היאך היה יודע אי זו היא עיר ערי מקלט? אמר ר' יעקב: מילין מילין קבועין בדרך, והיה כתוב עם כל אחד ואחד בשבעים לשון, והיה הרוצח רואה ויודע.

בכל פרשת דרכים, בכל צומת משמעותי, הוצב שילוט ברור שנראה היטב לעין והמפנה למקום עיר המקלט. הכיתוב עליו היה: "מקלט", והיה מצויר חץ, כמין יד, המראה את הדרך. לא בטוח שהיו עמודי שילוט תיקניים כפי שיש לנו כיום, ורש"י (מכות י ע"ב) מסביר, כי "בכל מקום שהיו שני דרכים מפוצלים, אחד פונה לעיר מקלט, היה עץ תקוע באותו דרך וכתוב בו: 'מקלט' ". ייתכן שכוונתו לעמוד עץ או לעץ ממש, אך מכל מקום היה על בית הדין לדאוג לכך שיהיה עץ – עמוד שכזה בכל צומת משמעותי, עליו יש שילוט ברור המכוון לעיר המקלט.

על פי האמור בילקוט שמעוני תהילים רמז תשב, לא רק בצמתים מרכזיים היה שילוט, אלא בהפרשים קטנים יותר:

6. ר' אליעזר בן יעקב חי בזמן הבית השני (יומא טז ע"א) והוא כנראה מתאר מה היה כתוב על שלטי ההכוונה "מקלט היה כתוב". על ערי מקלט בבית שני, ראה: שמואל קליין, "ערי הכהנים והלוים וערי המקלט", קובץ החברה העברית לחקר הארץ ועתיקותיה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 81-107. במדרש במדבר רבה (וילנא) פרשה כג, יג (וכן בנוסח שבמדרש תנחומא [בובר] פרשת מסעי, ח), נאמר שהקב"ה מצוה את משה: "רשום עליה: רוצח לערי מקלט". בנוסח מדרש תנחומא (ורשא) פרשת מסעי, יא: "רשום לך: הדרך לערי מקלט". מכאן ניתן להסיק שאין חובה לכתוב נוסח מסוים ואחיד, ומה גם שלהלן נראה כי לפי המדרש השילוט היה בשפות רבות. המטרה היא ששלטי ההכוונה יהיו ברורים ובהירים לרוצח בשגגה הנס על נפשו עיר המקלט.

> רבי אבין בשם רבי יעקב אמר: על כל מיל ומיל היה עומד בורגן, ועל כל בורגן ובורגן היה עומד ציון, והיתה ידו של ציון עקומה, והיה מראה להם להיכן הוא עיר מקלט.

בורגן – זהו מגדל שמירה, מעין סוכות מוגבהות. המשמעות היא שבכל מיל (= כקילומטר) היה שילוט במקום גבוה ובולט, המכוון לעיר המקלט.

מחובת השילוט וההכוונה לעיר מקלט לומד רב חמא בר חנינא בסוגיה במכות שם מסקנה חינוכית ומוסרית גם לצדיקים, לא רק לכאלה שרצחו בשגגה. רב חמא, היה פותח את השיעור שעסק בפרשת רוצחים בשגגה בדרשה: " 'טוב וישר ה', על כן יורה חטאים בדרך' (תהילים כה, ח), אם לחטאים יורה, קל וחומר לצדיקים". ביחס לחוטאים – הרוצחים, נדרש הפסוק כפשוטו. הקב"ה מצַוה לכוון – להורות להם את הדרך לעיר המקלט, שעצם ההיקלטות בה יש בה ממד של כפרה ותשובה. והדרשה המוסרית היא, שאם לרוצחים בשגגה מורה הקב"ה דרך תשובה, בוודאי שגם לצדיקים יש דרך תשובה גם כן.

2. טיב הדרכים

בית הדין אחראי לא רק על שילוט בהיר והכוונה. עליו לוודא גם שהדרך עצמה היא נוחה ונגישה לרוצחים. על הפסוק שהובא לעיל: "תכין לך הדרך", נדרש במדרש ההלכה, בספרי דברים פיסקא קפ:

> "תכין לך הדרך" – תכין לך סטרטיאות (=דרכים) שיהו מפורשות לתוכה.

הדרכים לעיר המקלט צריכות להיות מפורשות (לפי נוסחאות אחרות: מפולשות) – חלקות ונוחות.

בגמרא בבבא בתרא ק ע"ב נאמר שהדרכים המובילות לעיר מקלט היו רחבות במיוחד:

> דרך הרבים – שש עשרה אמות; דרך ערי מקלט – שלשים ושתים אמות. אמר רב הונא: מאי קראה? דכתיב: "תכין לך הדרך", דרך – הדרך.

לא סתם דרך, אלא: "הדרך", דרך מיוחדת לרוצחים בשגגה.

לדברי הרמב"ם, היה גם תאריך מסוים בשנה, שבו בית הדין היה יוצא ובודק את טיב הדרכים לערי המקלט. מקור דבריו הוא המשנה בשקלים פ"א מ"א:

באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים. בחמשה עשר בו קורין את המגילה בכרכין ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקואות המים ועושין כל צרכי הרבים.

על פי התוספתא בשקלים א, א תיקון הדרכים בתאריך זה הוא בשל העובדה שהחורף עומד להסתיים ויש לתקן את הנזקים שנגרמו מהגשמים והרוחות לטובת עולי הרגלים:

בחמישה עשר בו [=באדר] שלוחי בית דין יוצאין ומתקנין את הדרכים, ואת הרחובות שנתקלקלו בימות הגשמים, כדי שיהיו מתוקנין לשלושה רגלים.

אם הדרכים אינן תקינות, יכול בית הדין אף לעבר את השנה, כאמור בגמרא בסנהדרין יא ע"א:

תנו רבנן: אין מעברין את השנה אלא אם כן היתה צריכה מפני הדרכים ומפני הגשרים.

ואם בכל זאת הגיע חג הפסח וישנם ליקויים בדרכים, מותר לתקנן אף בחול המועד, על אף שבדרך כלל אין עושים מלאכות מעין אלו בחול המועד, כאמור במשנה במועד קטן פ"א מ"א:

...ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקואות המים, ועושין כל צרכי הרבים, ומציינין את הקברות ויוצאין אף על הכלאים.[7]

אך הרמב"ם בפירושו למשנה בשקלים (שם) מפרש את מטרת תיקון הדרכים בהקשר של רוצח בשגגה:

ותיקון הדרכים והרחובות, הוא שמכבשין אותן ומישרין אותן ועושין גשרים על הנחלים, כדי שאם יברח מכה נפש בשגגה לא יהיו לו מעצורים לעכבו וירדפנו גואל הדם ויהרגנו, וזה הוא ענין אמרו יתרומם ויתהדר "תכין לך הדרך".

בהל' רוצח ושמירת נפש ח, ה-ו הרחיב הרמב"ם וסיכם את האמור בגמרא ובמדרש ההלכה:

7. ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "תיקון הדרכים – באחריות מי?", עמ' 259-267.

> וחייבין בית דין לכוין הדרכים לערי מקלט, ולתקן אותם ולהרחיבן, ומסירין מהן כל מכשול וכל תקלה ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא ולא נהר אלא עושין עליו גשר כדי שלא לעכב את הבורח לשם, שנאמר: "תכין לך הדרך", ורוחב דרך ערי מקלט אין פחות משלשים ושתים אמות, 'ומקלט' 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים כדי שיכירו הרצחנים ויפנו לשם.
> בחמשה עשר באדר בכל שנה בית דין מוציאין שלוחים לתקן הדרכים וכל מקום שמצאוהו שנתקלקל מתקנים אותו, ובית דין שנתרשלו בדבר זה מעלה עליהן הכתוב כאילו שפכו דמים.

לדברי הרב יעקב עטלינגר, ערוך לנר, מכות ט ע"ב, הרמב"ם חזר על חובת יישור הדרכים והכשרתם גם בהלכה שאחרי כן (הל' ז), ומסיבה אחרת. זו לשון הרמב"ם שם:

> וכן מושחין בין כל עיר ועיר מערי מקלט בתחילת הפרשתן עד שיהיו משולשות בשווה שנאמר: "תכין לך הדרך ושלשת את גבול ארצך".

דברי הרמב"ם הללו מבוססים על הגמרא במכות ט ע"ב העוסקת במיקום ערי המקלט, הלומדת שהמרחק בין ערי המקלט צריך להיות שווה:

> "ושלשת" – שיהו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון.

הרמב"ם השתמש בלשון ייחודית, על מנת להבהיר הלכה זו: "וכן מושחין בין כל עיר ועיר". הראב"ד העיר ושינה:

> וכן מושחין בין כל עיר ועיר. אמר אברהם: וכן משוין.

הכסף משנה מעיר שדברי הראב"ד אינם ברורים, ובבמגדל עוז כותב שהראב"ד איננו משיג על הרמב"ם אלא מבאר כוונתו. מה כוונת הראב"ד?[8]

הערוך לנר מסביר שכוונת הראב"ד לומר שאין מספיק שהמרחק בין הערים יהיה שווה בקו אווירי, שכן "על ידי עקמומית וסיבוב הדרך, נעשה האחד רחוק יותר והאחד קרוב יותר. בזה הוי המצוה שיכין הדרך עד שיהו משולשין לגמרי, כל אחד לא רחוק ולא קרוב יותר מחבירו. וזהו 'ושלשת' שיהו משולשין שיהא מדרום,

8. הסברים אחרים לדברי הראב"ד, ראה בבירור הלכה, מכות ט ע"ב ציון כ.

פירוש זה יעשה ע"י שישווה הדרך". יש להסיר מכשולים ולחשב את נוחות הדרכים בצורה כזו שמרחק ההליכה בין הערים יהיה שווה.

על אף שמדובר על קבוצה מסוימת וקטנה – רוצחים בשגגה, חובת בית הדין להכשיר להם את הדרכים כדי שלא ייפגעו מגואל הדם. מדברי הרמב"ם הללו ביחס לרוצחים בשגגה הסיק הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי, חלק י, סי' רצא, באשר למחויבות ראשי הציבור לתקינותם של הדרכים, בדבריו במכתב לקבוצת אנשים שיזמה תיקוני בטיחות בשל תאונות דרכים:

> ואשר כתב שעשיתם תקנות גדולות בסביבה שלכם למנוע הסכנה בדרכים ע"י התאונות שגורמים שפיכת דמים הרבה ונספו גדולים וטובים, יש לשבח אתכם על כך ולחזק ידכם, **ושכל בית דין בעירו עם מנהיגי הצבור חייבים לעשות למנוע נזקין מהתושבים.**
>
> ...ובא וראה לשון הרמב"ם פ"ח מרוצחים ה"ה: "וחייבים בית דין לכוין הדרכים לערי מקלט ולתקן אותם ולהרחיבן, ומסירין מהם כל מכשול וכל תקלה ואין מניחן בדרך לא תל ולא גיא וכו' ודרך ערי מקלט ל"ב אמות רוחב", **ואעפ"י שזה דין מיוחד לרוצחים מדין תכין לך הדרך. מכל מקום פשוט שממנו לומדים לפי המצב להסיר תקלות מרשות הרבים,** ועיין ב"ק נ' ע"ב ובהרבה מקומות דאסור להזיק רשות הרבים שגורם תקלה, וברמב"ם פי"ב מנזקי ממון ופי"ג הכ"ב והכ"ג וכ"ד בזה, וממילא נשמע דמצוה להסיר מכשול הרבים בכזה. ועיין כתובות קי"ב ע"א, ר' חנינא מתקן מתקליה ופרש"י משוה ומתקן מכשולי העיר מחמת חיבת הארץ שהיתה חביבה עליו ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים ע"כ. וקל וחומר להסיר סכנה שבתקופה שלנו שאורבים יום יום בדרכים בעונותינו הרבים.

העיקרון העולה מדבריו הוא שדרך שמשתמשים בה בקביעות, על אף שמדובר בקבוצת אנשים מסוימת, מוטל על ראשי הציבור לדאוג לתקינותה.

אמנם, אין מקום כלל להשוות נכים ובעלי מוגבלויות לרוצחים בשגגה ח"ו. אדרבה, מדובר באנשים חיוביים שעם זאת שיש להם מוגבלויות ונכויות, הם יכולים להיות שותפים, לתרום ולהוסיף המון לחברה כולה. אך העיקרון העולה מסוגיית רוצח בשגגה הוא שיש למלא דרישות ייחודיות לקבוצה המשתמשת בדרכים ויש כמובן לעשות זאת בצורה מושכלת ועניינית ובהתאם לצרכים מוגדרים ונקודתיים.

ג. הסרת המכשולות במקומות ציבוריים

1. "כי יפל הנפל ממנו" – מצות מעקה בבית פרטי ובארץ

החובה המוטלת על בית דין להכשיר את הדרכים לערי המקלט לטובת הרוצחים בשגגה, היא יישום המצוה בתורה להכין ערי מקלט. כך הגדיר הרמב"ם בספר המצוות, עשה קפב (ובעקבותיו גם ספר החינוך במצוה תקכ), את המצוה להכין ערי מקלט בארץ:

> שצונו להבדיל שש ערי מקלט, כדי שיהיו מוכנות למכה נפש בשגגה, ושיתוקן הדרך אליהם, ויישירו אותה ולא יעזבו בה מה שימנע הבורח מלרוץ, והוא אמרו יתעלה "תכין לך הדרך ושלשת את גבול ארצך".

אם בית הדין אינו ממלא חובתו זו, הדיינים מתחייבים בדיני נפשות. בגמרא במועד קטן ה ע"א מובאת ברייתא נוספת, העוסקת באחריות בית הדין להכין את הדרכים לערי המקלט:

> יוצאין לקווץ את הדרכים ולתקן את הרחובות ואת האיסטראות ולמוד את המקואות... ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אלו, שכל דמים שנשפכו שם, מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכום? תלמוד לומר: "והיה עליך דמים" (דברים יט, י).

במדרש תנאים (דברים יט, י) הדרשה היא על תחילתו של הפסוק: " 'ולא ישפך דם נקי' – להזהיר בית דין על כך". הפסוק הוא מפרשת ערי מקלט. ומכאן, שהאחריות הציבורית של בית הדין לתקינותן של הדרכים לטובת הרוצחים בשגגה, היא גבוהה ומחייבת מאוד.

רבנו חננאל במועד קטן שם (דבריו מובאים גם בתוספות שם בד"ה והיה), מוסיף פסוק מפרשת מעקה:

> שנאמר: 'ועשית מעקה לגגך' וגו' (דברים כב, ח), וכתיב: 'והיה עליך דמים' (דברים יט, י).

במסורת הש"ס שם מעיר שאין ללמוד דבר מפרשת מעקה. אך יש להסביר שהפסוק מפרשת מעקה, בו נדרש להסיר מכשול ותקלה מהבית האישי הפרטי, יכול ללמד על כך שיש חובה להסיר מכשול או תקלה ציבורית, וכשם שהגמרא בכתובות מא ע"ב לומדת מפסוק אחר בפרשת מעקה: "ולא תשים דמים בביתך" (דברים כב, ח) על חובת הסרת מכשולים אחרים בתוך הבית, ולאו דווקא מעקה, כמו הסרת סולם רעוע, כלב רע, וכד'. לגרסת רבנו חננאל, הפסוק מפרשת ערי מקלט, 'תכין לך הדרך' (דברים יט, ג), מורה רק על הכשרת הדרך, והפיכתה לדרך הקצרה והמהירה ביותר

לעיר המקלט, אך אין הוא מלמד על חובת תיקון הפגעים והנזקים, והסרת המכשולים. את זה ניתן ללמוד מהפסוק בפרשת מעקה.

גם הרמב"ם קושר את חובת בית הדין לדאוג לשלמותן של הדרכים, לאמור בתורה במצות מעקה: "כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך ולא תשים דמים בביתך כי יפל הנפל ממנו" (דברים כב, ח). הרמב"ם בספר המצוות, לא תעשה רחצ, הרחיב זאת גם על שטחים ציבוריים שעליהם ממונות הרשויות הציבוריות:

> שהזהירנו מהניח המוקשים והמכשולות **בארצותינו** ובבתינו כדי שלא ימותו בהם בני אדם. והוא אמרו יתעלה "ולא תשים דמים בביתך".[9]

כך כתב בעקבותיו גם בספר החינוך, מצוה תקמז, והוסיף עוד, שיש לעשות כן לא רק מחשש שמא אנשים יפלו ויהרגו, אלא גם כדי שלא ייזוקו בהם בני אדם. הרמב"ם בהל' רוצח ושמירת נפש יא, ד הרחיב עוד:

> אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי שיכשל בו אדם וימות, כגון שהיתה לו באר או בור בחצירו בין שיש בהן מים בין שאין בהן מים, חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות. וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה, שנאמר: "השמר לך ושמור נפשך" (דברים ד, ט). ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצות עשה ועבר על "לא תשים דמים".

חז"ל שיבחו אנשים פרטיים הדואגים לטובת הרבים. הפסוק: "ושם דרך אראנו בישע אלקים" (תהילים נ, כג), נדרש בויקרא רבה (וילנא) ט, ב, על העושים מעבר לנדרש לטובת הרבים, ואחת הדרשות היא: "'ושם דרך' – אלו מסלקי דרכים".

2. "לא תשים דמים" – כשאופי השימוש בדרך משתנה

כאמור, חובת תיקון הדרכים נלמדת לפי חלק מהראשונים גם ממצות מעקה. אכן, יש בתים שפטורים ממעקה, ובגמרא בסוכה ג ע"א נאמר שבית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות, פטור מן המעקה.[10] מדוע? החזון איש (ליקוטים לחושן

9. דברים דומים כותב גם בערוך השולחן חו"מ סי' תכז, ד: "אם יש חשש נפילה (ברשות הרבים), יתקנוה בני רשות הרבים או ממוני העיר". ראה גם: הרב ירוחם פישל פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לאוין, מצוה נה ד"ה ואמנם.
10. וכך פסק הרמב"ם בהל' רוצח ושמירת נפש יא, א.

משפט, סי׳ יח) מסביר שלא כל גג הוא מכשול. לפיו, ההנחה היא שבית מגורים מינימאלי הוא בית ששטחו ארבע על ארבע אמות (כשני מטרים על שני מטרים), וגובה חללו עשרה טפחים (קרוב למטר). בבית כזה, מאחר שגרים בו, עולים גם על גגו, ועל כן יש להניח מעקה, כדי שלא יפלו ממנו. אמנם אין איסור לעלות לגג ללא מעקה, אלא שעל הבעלים לשים מעקה. מי שעולה לגג באקראי או על מנת לתקן דבר מה, בוודאי נזהר ונשמר, וכפי שאכן כתוב על בעלי מלאכה: ״ ׳ואליו הוא נשא את נפשו׳ (דברים כד, טו), מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה?״ (בבא מציעא קיב ע״א).

מדבריו ניתן להבין, שהקביעה אם לבנות מעקה בגג בית או לא, תלויה בעצם באופי השימוש בגג.[11] אם רבים יעלו לגג של בית ששטחו פחות מארבע על ארבע אמות, יש לבנות עליו מעקה, ולחילופין גם בבית רחב ורב קומות, אם לא נהוג לעלות לגג אזי אין חובה לבנות שם מעקה. מכאן ניתן גם להסיק, שאם נורמת ההתנהגות תשתנה, ואנשים יתחילו להשתמש בגג מבנה שבעבר לא היו רגילים לעלות עליו, אזי יהיו חייבים לעשות לו מעקה.

כך גם באשר לדרכים ציבוריות. ישנן דרכים שיש בהן סכנה, ואכן בהן לא נהוג ללכת ולטייל. ממילא לא מוטל על מנהיגי הציבור לבנות מעקה על כל צוק או על כל פסגת הר. אך אם התנהלותם של הרבים תשתנה, ואנשים רבים יחלו לטייל ולהסתובב באותם מקומות, יהיה מוטל על הרשויות ליצור תנאים מתאימים, כך שהמטיילים יוכלו להסתובב שם ללא חשש מנפילה (או מכל מכשול אחר).

בהקבלה לנידוננו, רשות הרבים הציבורית שלנו משתנה. בעבר יכולת הניידות של נכים ובעלי מוגבלויות ברשות הרבים הייתה פחותה. אך כיום בשל מכשור מתפתח, עגלות נכים ממונעות, קלנועיות, כלי רכב מיוחדים המתאימים לנכים ועוד, יכולת הניידות גבוהה יותר. הם יוצאים יותר מבעבר ללמוד, לעבוד ולבלות, והחברה הבריאה מעודדת אותם לכך ותומכת בהם בשינויים אלו. על כן, יש להתאים גם את המחויבות הציבורית, ולמנוע מהם מכשולים. המשתמשים בדרכים הם רבים ושונים, וישנה מחויבות הלכתית לדאוג לאותם המתקשים להתנייד ממקום למקום, שיוכלו להיות שותפים קבועים ברשות הרבים. אמנם, קשה לקבוע סדרי עדיפויות, ולהיכנס לפרטי פרטים עד כמה והיכן צריך להשקיע, אבל העיקרון הוא שיש לדאוג להנגיש את הדרכים לנכים ולבעלי מוגבלויות.

11. ראה במשנה ברורה סי׳ תקמ בביאור הלכה שכתב גם כן כך, וכן בשו״ע הרב שם סעיף א. זאת בניגוד למהר״ם שיק, על תרי״ג מצוות מצוה תקמז, שחייבים להניח מעקה גם אם לא משתמשים בגג כלל.

3. שינויים במבנה בית המקדש

האם יהיה ניתן להנגיש את העלייה להר ובמקדש עצמו? כשדוד המלך מוסר לשלמה את תכנית הבית הראשון, הוא אומר לו: "הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל כל מלאכות התבנית" (דברי הימים א כח, יט). על כך נדרש בירושלמי מגילה א, א:

> רבי ירמיה בשם רבי שמואל בר רב יצחק: מגילה שמסר שמואל לדוד ניתנה להידרש. מה טעמא? 'הכל בכתב' זו המסורת. 'מיד ה' ' זו רוח הקודש. 'עלי השכיל' מיכן שניתנה להידרש.

יש מסורת כיצד צריך להיראות בית המקדש. עם זאת, ניתן לדרוש מהפסוקים העוסקים בבניין המקדש, ולהוסיף ולשכלל את בית ה', כמו למשל התיקונים במקדש בעת שמחת בית השואבה, ועוד.[12] מדברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה, בדבריו על סדר קדשים, ניתן להבין מהם גבולות השינויים המותרים:

> ואין ענינה של המסכת אלא סיפור מדות המקדש וצורתו, והיאך בנינו. והתועלת בכך שכשייבנה, לשמר בו אותו צורה ואותו היחס, כי אותו היחס מאת ה', כמו שאמר: "מיד ה' עלי השכיל כל מלאכות התבנית".

יש לשמור על היחס והצורה הבסיסית של המקדש ומקומו, אך מותר ונצרך להוסיף שינויים מתבקשים. כשם שישנה סבירות גבוהה שלבית שלישי יוסיפו תאורה חשמלית, מיזוג, אמצעי הגברה, ברזי מים, מחשוב, ועוד, כך גם יהיה מקום לשפר את דרכי הנגישות לנכים ולבעלי מוגבלויות שיבואו למקדש.[13]

ד. צדק וחסד

העירות בעולם בכלל, וגם במדינת ישראל, להנגיש דרכים לנכים ולאנשים עם מוגבלויות, היא כאמור חיובית ביסודה. אך יש שהיא באה מתפיסה לפיה ההנגשה נועדה לחסוך את הבושה ממי שאינו יכול להתנייד בכוחות עצמו, שעה שהוא מבקש להסתייע על ידי אחרים. אכן, פתרונות טכניים כאלה ואחרים, יכולים כמובן לסייע למי שנזקק לכך, אך הם אינם צריכים ואף אינם יכולים לבוא במקום הנכונות והמחויבות של כל אדם לעזור, לגמול חסד, ולסייע למי שבמצוקה בגופו שלו, ולא

12. ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "הוספות ושינויים במבנה המקדש בשל שמחת בית השואבה ומעמד הקהל", עמ' 147-157.
13. ראה: הרב ישראל אריאל, "שינויים במקדש ובכליו במהלך הדורות", מעלין בקדש, יב (תשס"ו), עמ' 105-122.

רק בממונו וברכושו על ידי פיתוח פתרונות טכניים. כך מספרת הגמרא בבבא בתרא י ע"א:

> וזו שאלה שאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא: אם אלוקיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי שניצול אנו בהן מדינה של גיהנם. ...למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שכעס על בנו וחבשו בבית האסורין, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, כששמע המלך לא דורון משגר לו? ואנן קרוין בנים, דכתיב: "בנים אתם לה' אלקיכם" (דברים יד, א).

איננו יודעים מדוע נגזר על פלוני להיות נכה, מלידה או בשל תאונה, פציעה וכד'. זה חשבונו של מקום. הקב"ה מסדר את העולם כך שיהיו תמיד מי שיזדקקו לעזרה וסיוע: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו, יא). תפקיד הבריאים וכל מי שיכול לעזור הוא להרגיל עצמו לעשות חסד עם האחר, ולפתח עולם טוב יותר. כך הסביר ר' יהודה החסיד, ספר חסידים (מרגליות) סי' תקפט:

> ויש בני אדם שהם בלא יד או בלא רגל או בלא עינים נולדו או נוגפו, הרי ברא בני אדם שלמים בגופם שעושים צרכיהם של חסירי איברים. שהרי הולד נולד ואינו הולך ואמו מתקנת לו צרכיו, כן כל חסירי אבר מזמן להם הקב"ה עושי צרכיהם. וכן כל ישראל אבות ואמהות זה לזה שנאמר: "ראשיכם שבטיכם זקניכם ושוטריכם כל איש ישראל, טפכם" (דברים כט, ט). וטפכם לא נאמר, אלא "טפכם" בלא ו', לומר כל איש ישראל יהיה בעיניכם כטפכם לתקן כל צרכיהם.[14]

חברה שאין בה גם מעשי חסד למי שנזקק ונצרך, היא חברה של סדום ועמורה. ישנה מחויבות ציבורית להקל כמה שניתן על מי שקשה לו מבחינות שונות, אך מחויבות זו איננה נועדה להחליף את החסד האישי, הפרטי, בו מחויב כל אדם במסגרת מצוות הצדקה, ומצוות אחרות שבין אדם לחברו. לא תמיד גם אפשר להנגיש את הדרכים, מבחינה טכנית או אף מבחינה הלכתית, וליצור את הנוחות הזו למי שזקוק לכך.

דוגמה לדבר ניתן לראות בדיון שהתפתח בין האחרונים באשר לכניסתו של עיוור עם כלב נחייה לבית כנסת. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, או"ח א,

14. ראה בהרחבה: הרב עזריאל אריאל, "אשרי משכיל אל דל", במעגלי צדק, 10 (תשס"ז), עמ' 11-16.

סי׳ מה, התיר לעיוור להכניס כלב נחייה לבית כנסת. הוא למד מהמסופר בירושלמי מגילה ד, ג – שם אפשרו אף להכניס חמור לבית הכנסת, ומסקנתו:

> ובודאי שכלב לא גרע מחמור ואין לנו שעת הדחק גדול מזה. שאם לא נתירנו יתבטל כל ימיו מתפלה בצבור וקריאת התורה וקריאת המגילה בצבור, וגם יש ימים שהעגמת נפש גדולה מאד כגון בימים נוראים וכי האי גוונא, שרבים מתאספים, עיין ברמ״א או״ח ס״ס פ״ח. שלכן ראיה גדולה שיש להתיר להסומא, שהכלב שמוליכו צריך להיות אצלו תמיד, ליכנס לבית הכנסת להתפלל ולשמוע קריאת התורה וכדומה. אך טוב שישב סמוך להפתח שלא לבלבל את הצבור.

אין ספק שמבחינת הנגשתו של בית הכנסת לעיוור, זהו הדבר הטוב והנוח ביותר בשבילו. כלב הנחייה מקנה לו תחושת ביטחון, וכפי שהוא רגיל בכל מקום לשם הוא הולך. פוסקים אחרים חלקו ולא הסכימו עם הרב משה פיינשטיין,[15] ולפיהם בהכרעה שבין הנגשתו של בית הכנסת לעיוור בכך שכלב הנחייה יוכנס אף הוא לתוך בית הכנסת למול קדושת בית הכנסת, קדושת בית הכנסת חשובה יותר. האם בשל כך נמנע מעיוור להיכנס לבית הכנסת? להלן תשובתו של הרב חיים דוד הלוי (שלא הסכים לדברי הר״מ פיינשטיין) בשו״ת מים חיים, חלק ג, סי׳ טז:

> הדרך הפשוטה שכלב הנחיה ישאר בחוץ, וחובה על הגבאי לסדר לו מקום בחצר בית הכנסת שלא יפריע ליוצאים ולבאים. ....ועם זאת שהכלב אינו משמש רק כמכשיר טכני, ומדובר בבטחון עצמי ותחושה נוחה וכבוד שהכלב מקנה לעיור, כל זה יתכן שהוא נכון, אבל כיון שלא יכול להיגרם לעיור שום נזק בפרידה מהכלב בשעת התפילה, כדאי הדבר שיוותר על תחושת הכבוד וההרגשה הטובה שהכלב מקנה לו, ולחוש יותר לקדושת וכבוד בית הכנסת שהוא מקדש ה׳, ובשכר זאת ה׳ יתברך ישמור ויבוא לחיים טובים ולשלום.

המטרה היא שעיוור יוכל להתפלל בבית הכנסת כמו כל אדם אחר, אך מול זה עומדת קדושת בית כנסת. הפתרון המוסדר הוא שהעיוור אכן ייכנס להתפלל, ובאי כוחו של הציבור – הגבאים, ימצאו סידור נאות לכלב מחוץ לבית הכנסת בשעת התפילה, והאחרים יקיימו מצות גמילות חסדים, ויסייעו לעיוור בתוך בית הכנסת. גם העיוור הבא להתפלל, בוודאי מודע לקדושת בית כנסת, ויהיה מוכן לפתרון זה.

15. למשל: הרב יעקב ברייש, שו״ת חלקת יעקב, חלק ג, סי׳ פז; שערים המצוינים בהלכה, סי׳ יג ס״ק ב.

תשובת הרח"ד הלוי, משלבת בין חובה ציבורית-קהילתית – למצוא מקום מסודר לכלב בשעת התפילה, יחד עם חובה אישית המוטלת על כל אדם – לסייע לעיוור בתוך בית הכנסת, ועם חינוך של הכול לקדושת בית כנסת.

כאמור, לא תמיד אפשר להנגיש את כל הדרכים והמקומות, וגם אם כן, אסור שההנגשה תתן לבריאים תחושה שהנה הכול מסודרים, ומידת החסד חלפה עברה לה מן העולם. מחויבות ציבורית להקל על מי שמתקשה (עניים, חולים, נכים, יתומים ואלמנות וכד'), אינה באה להחליף את המחויבות האישית לצדקה וחסד.

סיכום

יכולתם הגוברת והמתפתחת של נכים ובעלי מוגבלויות להיות שותפים בחיי החברה והקהילה, יחד עם המודעות והרגישות הציבורית והחברתית לכך, יוצרות מחויבות הלכתית לדאוג לרווחתם ולתפקודם על הצד הטוב ביותר בפרהסיא הציבורית, וזאת כחובה הלכתית במסגרת המטלות של מנהיגי הציבור, ולא רק מדין צדקה וחסד. יש לדאוג לקבוצות אוכלוסיה ייחודיות שלהן צרכים מיוחדים, ובכך לאפשר למשתייכים להן להיות פעילים ושותפים בפרהסיא הציבורית. הקהילה והחברה כולה יכולות וצריכות להיות שותפות בתביעה ובדרישה למימוש חובות אלו. וזאת בנוסף על חובת החסד האישי המוטלת על כל אדם לסייע בגופו ובממונו למי שנצרך ונזקק.